

HOLMI

XXI. évfolyam 11. szám

2009. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza], Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Csordás Gábor*: A név és a nyelvek
(Kényszer és szabadság Montaigne
önmeghatározásában) • 1431
- Kun Árpád*: Autóút a holdvilágban • 1447
Szembeszállók • 1448
Az én konyhám • 1448
- Takács Zsuzsa*: A rossz irány • 1449
- Filip Tamás*: Szövetminták • 1452
- Lackfi János*: A költészet ideje • 1454
- Beck András*: Herczeg Ferencnek
tiszteletem jeléül • 1457
- Lewis Carroll*: Aliz Csodaországban (*Részlet*)
(*Varró Zsuzsa fordítása,*
a verseket Varró Dániel fordította) • 1471
- Várady Szabolcs*: „A kéziratokat megőrizzük
és visszaküldjük” • 1482
- Imreh András*: Telefonhír • 1495
- Kukorelly Endre*: Test • 1496
Lélek • 1497
Sírás • 1498
- Tenigl-Takács László*: Sestina • 1499
- Varga Katalin*: „üsse laposra őket az istennyila”.
Radnóti Miklós sajtópere • 1508
- Farkas Arnold Levente*: Elgondolható • 1528
Művészet • 1529

Horváth László Imre: Töredék • 1529

Tél • 1530

Kőríz Imre: Öregek • 1530

Miklya Zsolt: Ligetem zizegése • 1533

Rákos Sándor: A hagyatékából • 1535

Tomaji Attila: Megvillan • 1537

Rákos Sándor levelesládájából (*Közreadja és a jegyzeteket írta Valachi Anna*) • 1538

FIGYELŐ

Radnóti Sándor: A világjuk veszett istenekről
(Krasznahorkai László: Seiobo
járt odalent) • 1554

Szegő János: Beszélni Arany (Géher István:
Polgár Istók) • 1561

Mesterházi Mónika: „Belterjes, rejtelmes, rejtelemmelteljes”
(Havasi Attila: Trifladisznó.
Nyugat-európai versek magyarul) • 1564

Sántha József–Keresztesi József: Két bírálat egy könyvről (Kőríz Imre:
Ez az egész és más versek) • 1567

Heller Ágnes: Két tanulmánykötet (Angyalosi Gergely:
A minta fordul egyet; Bacsó Béla:
Az elmélet elmélete) • 1574

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság

Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)

További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró

Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Csordás Gábor

A NÉV ÉS A NYELVEK

Kényszer és szabadság Montaigne önmeghatározásában

Montaigne 1581 áprilisában meglátogatta a lorettói Mária-kegyhelyet,¹ és annak falán egy fogadalmi táblát² helyezte el. ÚTINAPLÓ-ja tanúsága szerint ez nem kevés utánjárásába került, mert a kegyhely falát olyan sűrűn borították a fogadalmi táblák, hogy egy hüvelyknyi szabad hely sem volt már rajta.³ Az adományozó kilétét tudtul adó felirat: *Michael Montanus Gallus Vasco Eques regii ordinis*, a személyazonosság rögzítésének korabeli konvencióit követi. Elsőként neve, másodikként származása (területi-nyelvi hovatartozása), harmadikként címei közlésével azonosítja az egyént. A konvenció – a kötött forma – általában nem tartalmaz többet annál, mint amit közöl. Vagy azért nem, mert – mint a reneszánsz előtti Európában – egy olyan tartalom kap formát benne, amellyel elválaszthatatlanul egybeesik, vagy azért nem, mert – mint a modernitásban – pusztán önmagával esik egybe, és minden tartalmi vonatkozást nélkülöz. A reneszánszban azonban – még most, a vége felé, 1581-ben is – egészen más a helyzet. Egyfelől a személy azonossága nem eleve adott, hanem a rendelkezésére álló elemekből többféleképpen megszerkeszthető; másfelől – éppen saját kezűleg szerkesztett (barkácsolt) mivolta révén – olyan személyességet hordoz, amilyennel a személyazonosítás modern konvenciói nem rendelkeznek. A lorettói tábla felirata ennek köszönhetően számos támponttal szolgálhat annak, aki megpróbálja megtudni, ki volt ez a Michel de Montaigne, aki a kegyhely falán elhelyezte.

A felirat nyelve középkori latin. Ez már nem az a kor, amikor a latin Európa (a keresztény, azaz *nem albigens* Európa) egyetlen írott nyelve, tehát aki feliratot kíván elhelyezni, az vagy kénytelen latinul megfogalmazni, vagy – ha analfabéta – ezt a feladatot latinul tudó írástudóra – klerikusra – bízni. Aki ezt a táblát elhelyezte, tudatosan az ekkor (még) latinul beszélők – és írók – közösségével kívánta közölni kilétét, egyszerűen önmagát e közösség tagjaként meghatározni. És jöhet ebben az időben még a katolikus egyház nyelve is a latin, és a katolikus hagyománykorpuszt is latin nyelvű szövegek (a VULGATA, az egyházatyák írásai és a szentek legendái) alkotják, az egyház latinja sohasem volt a hívők közösségének nyelve (illetve, amíg az volt, addig nem az egyház, hanem a birodalom nyelve volt); a hívők számára az egyház latin nyelvű hagyománya folyamatosan fordításként adódott. A felirat viszont olyan közösségnek szól, és olyan közösségben jelöli ki szerzőjének helyét, ahol a latin nem forrásnyelv, hanem célnyelv egy hasonlóképpen szakadatlanul zajló fordítás folyamatában. Ez a közösség a humanista írástudók közössége. Kezdetben olyan kevesen vannak, és olyan szétszórtnak élnek Európában, hogy – még ha van is ilyen – értelmetlenség a helyi vernakuláris nyelvet használniuk. De még később is, amikor a királyi vagy hercegi udvaroknál szerveződő „akadémiák” lehetővé, a humanizmus politikai projektumai – az emelkedőben lévő dinasztikiák mellett betöltött tanácsadói szerep, illetve a nemesség „pallérozása” – pedig egyenesen ajánlatossá teszik a vernakuláris nyelvek használatát, egymás között továbbra is latinul leveleznek, és latinul írják mindazokat a munkáikat, amelyek nem e politikai projektumok valamelyikének szolgálatában állnak.

Az a latin nyelv, amelyikből a humanisták középkori latinja származik, egy multikulturális és multiethnikus birodalom közvetítő nyelve, koinéja volt. (A koiné, eredeti jelentése szerint, olyan *keverék nyelv*, amelyik közvetítő nyelvként szolgál; tekintve azonban, hogy minden közvetítő nyelv szükségképpen feldúsul vagy – ha tetszik – szennyeződik az általa közvetített dialektusok elemeivel, talán nem követelek el nagy hibát, ha a szót a továbbiakban ebben az értelemben használom.) Mármint a latin koiné egyfelől helyi dialektusok sokaságára esett szét azokon a területeken, ahol a birodalom összeomlása után is köznyelvként szolgált, másfelől viszont ahol eleven kapcsolatban maradt írásos hagyományával – vagyis a középkor írásbeliségében –, megőrizte közvetítő szerepét.

A közvetítő nyelv azért közvetítő nyelv, mert akik beszélnek, azoknak különböző az anyanyelvük. A koiné fogalma szerint *második* nyelv.

Ezzel szemben annak, aki a tábla szövegét megfogalmazta, a latin *az első nyelve* volt.⁴ És ez az első nyelv nem az *anyanyelve* volt. Azt sem tudjuk, hogy anyja, Antoinette de Louppes a szóba jöhető három közül melyik nyelvet beszélte: a franciát, a gascont vagy a spanyolt. Antoinette de Louppes ugyanis egy Bordeaux-ban és Toulouse-ban élő gazdag és befolyásos famíliából származott, amelynek eredete minden valószínűség szerint a spanyolországi Lopezekre vezethető vissza.⁵ Akárhogy is volt, érdemes megjegyezni, hogy Montaigne latinságába egy szakadás és egy megfordítás íródik bele. Egy genealógiai szakadás: nincs anyanyelve. Bár ezt az első nyelvet az apjától kapta, *apanyelvnek* sem mondható, mert amit az apa latinul tudott, azt a fiától tanulta.⁶ És egy nyelvi megfordítás: valahányszor a latint használja, az első nyelvéhez tér vissza. Hatéves koráig csak latinul beszélt;⁷ olyan nyelven, amely környezetének idegen volt: a saját nyelve titkos nyelv volt.⁸ Nem tudjuk, hogy Étienne de La Boétie-val, a haláláig gyászolt ifjúkori barátával latinul beszélgettek-e; La Boétie mindenestre latinul írta barátainak címzett, homoerotikus felhangoktól nem mentes⁹ verseit (és franciául a hölgyeknek ajánlottakat); és ő is kitűnt latintudásával abban a konyhalatinságú jurátuskörnyezetben, mely barátságuk társasági hátterét alkotta. Míg azonban La Boétie esetében az idegensaját és a titkos-nyilvános ellentétpár egybeesik a nyelvben, addig Montaigne esetében kereszteződnek, és keresztezik egymást. Az ESSZÉK idézeteinek túlnyomó többsége latin nyelvű: az *idegen* szöveg a *saját* nyelven szól;¹⁰ amikor a nemi aktuson elmélkedve konkrétan meg kell neveznie a dolgokat, mondandóját a *saját* nyelvbe *rejt*i: francia mondataiba folytatólagosan illeszti be a latin nyelvű vendégszövegeket.¹¹ Soha közre nem adott verseit is ezen a nyelven írja. (L. ESSZÉK, 3.5.112.)

A felirat első szava, *Michael*, egy keresztény szent (arkangyal) neve. Ezt a nevet Montaigne, mint minden keresztény, a keresztségben kapta (*nom de baptême*). Egyszerre szolgálja személyének megkülönböztetését és befogadását a keresztények közösségébe. A nevet az etnikumok és régiók feletti latin nyelvű egyházi hagyománykorpusz tartalmazza, de a gyermek sohasem abban a formában kapja meg; előbb mindig fordításon esik át. A keresztnévben ezáltal mindig *keresztbe* íródik egy egyetemes és egy partikuláris identitás; a keresztnév a latin nyelvre mutat, de kívül van rajta. A keresztnév különleges kapcsolatot teremt a név viselője és a névadó szent között, továbbá a név viselője és mindama dolgok között, amelyekre a szent csodatévő hatalma kiterjed, ezért a keresztnévnek mágikus ereje van. A Michael nevet ilyen kapcsolat fűzi a felirat harmadik szavához, mely – mint majd látni fogjuk – a „francia” fogalmára mutat: Szent Mihály arkangyal a francia királyság védőszentje volt; az ő hangja biztatta Jeanne d’Arcot, hogy űzze ki az angolokat Franciaországból (erre még visszatérünk). A NEVEKRŐL szóló fejezet egyik exempluma éppen a név mágikus erejéről szól: „egy *züllött fiatalember, aki azon a*

helyen lakott, összeszedett egy Mária nevű leányzót, és eszébe jutott megkérdezni a nevét; a Szent Szűz százszor szent neve hallatán pedig oly heves áhítat és tisztelet fogta el, hogy nemcsak a leányt kergette el tüstént, hanem egész életére megjavult; és erre a csodára való tekintettel építettek a háza helyére egy Boldogasszony-kápolnát” (1.46.349. – kiemelés tőlem).

Montaigne csodáról beszél, de a történet, amelyet előad, valójában nem a Szent Szűz csodatételéről szól, hanem erkölcsi fordulatról, amit egy *szemantikai katasztrófa*, a név viselőjének és a név adójának hirtelen egybeesése idéz elő. Még nyilvánvalóbbá válik, hogy Montaigne a név mágikus erejét szándékosan különbözteti meg a szent csodatévő hatalmától, ha az általa előadott történetet összevetjük annak forrásával. Bouchet-nál a fiatalember *egy órán belül meghalt*; a helyen, ahol eltemették, egy fehér rózsa nyílt ki, bár nem volt szezonja; a fiatalembert kiásták, és egy cédulát találtak a szájában, rajta aranybetűkkel a Mária név. Ennek a csodának a hatására *neveztek el* a Szent Szűzről egy kápolnát, amely azelőtt is létezett, csak más volt a neve.¹² Montaigne az „*egy órán belül*”-t az „*egész élet*”-tel, a halált a megjavulással helyettesíti, és ezzel eltünteti a történet másvilági részét; az így átértelmezett „csoda” hatását viszont fokozza azzal, hogy a kápolna felépítését is ennek tulajdonítja.

Ebben az értelemben mágikus vonása a Michael névnek Montaigne esetében, hogy kétszer is *isméllődik* vagy *visszatér* egy másik névben, a hír-névben.¹³ Egyszer a felirat utolsó három szavában, a királyi rend (regii ordinis) ugyanis, amelyiknek itt a lovagjáról (eques) van szó, nem más, mint a Szent Mihály-rend.¹⁴

A keresztnév második ismétlődését vagy visszatérését a felirat második szava, a 'Montanus' rejti. Ez a Montaigne szó fordítása, mely köznévként hegyet jelent, helynévként a Saint Michel egyházkerületet Bergeractól nyugatra, Gascogne és Guyenne határán; itt állt, a Lidoir-patak völgye fölé emelkedő magaslaton (*montaigne*) egy nemesi udvarház; tulajdonnévként a szó ennek a nemesi birtoknak a tulajdonosát nevezi meg (*nom de terre*). A birtokot Michel dédapja, Ramon Eyquem vásárolta 900 bordeaux-i frankért. Akkoriban nemességet lehetett szerezni azzal, ha egy családnak három nemzedéken át nemesi birtoka volt.¹⁵ A Montaigne név viselésére a szokásjog értelmében Michel apja kapott engedélyt 1554-ben, ő volt az első, aki ott is lakott, és ő volt az első, aki ősei polgári foglalkozását teljesen a vidéki nemes életformájával váltotta fel. Ő már nem kereskedett sózott hallal és a 'pastel' nevű festőnövénnyel. Borral igen, de az a saját termésű bora volt. Minden jel szerint azonban továbbra is megtartotta az Eyquem nevet, az általa szignált iratokon a Pierre Eyquem de Montaigne név olvasható.¹⁶ A birtokra utaló név egy genealógiai láncba köt be, azt jelenti, hogy viselője egy francia nemesi nemzetség leszármazottja, ráadásul elsőszülöttje (a családot azonosító birtokot a névvel együtt mindig az elsőszülött fiú vagy a legidősebb életben maradt fiú örökl). Aki a fogadalmi táblán 'Montanus'-nak nevezi magát, Pierre Eyquem és Antoinette de Louppes harmadik gyermeke volt, de az első, aki életben maradt – kissé pontatlanul ezért nevezi magát elsőszülöttnak egy meglehetősen érdekes szövegösszefüggésben: „*Ugyancsak eltülozzuk azokat a hiú feltevéseket, amelyeket a gyermeki szellemre alapozunk a jövőre nézvést. Meglehet, igazságtalanul járt volna el az, aki megfoszt elsőszülöttségemtől, amiért én voltam a legnehézkesebb és legtompább, leglassúbb és legkelletlenebb leckéim elvégzésében, nem csupán fivéreimhez, hanem a környék összes gyermekéhez képest, akár a szellem, akár a test gyakorlásáról volt szó.*” (2.8.83.)

Először, mintegy keretbe foglalva a következő mondatot, hiú feltevésnek nevezi általában, ha a gyermek szellemi képességeiből jövődöbeli alkalmasságára, illetve alkalmatlanságára következtetünk. Ezután felteszi, hogy valaki (az apja, ki más) gyermek-

kori fogyatékoságai miatt megfoszthatta volna őt elsőszülöttségétől, majd ezt a feltételezett döntést igazságtalannak minősíti, és ezzel – kimondatlanul – azt állítja, hogy képességei most, felnőttkorában, „*akár a szellem, akár a test*” tekintetében biztosítják számára azt a fölényt „*nem csupán fivéreihez, hanem a környék összes gyermekéhez képest*”, ami az elsőszülöttségéhez való jogát megalapozza. Így lesz egy születési helyzetből szerzett és kiérdemelt privilégium, genealógiai pozícióból *szakadás* (megfosztás az elsőszülöttségtől) és *megfordítás* (látszólagos alkalmatlanságból bizonyított alkalmasság) – nem először és nem utoljára az ESSZÉK szöveglabirintusában, és bizonyára nem véletlenül azzal analóg módon, ahogyan az ESSZÉK szerzőjét a Montaigne név – nemhogy beillesztené – éppenséggel kiszakítja egy genealógiai pozícióból. Az Eyquemek közül, akiknek ősei röghöz kötött parasztok (*serfs questaux*) voltak a blanquefort-i (Médoc) egyházkerületben, de a XV. században már meglehetősen jómódban éltek.¹⁷ A dédapa, akiről már volt szó, elindította a családot a nemességhez vezető úton. A nagyapa, Grimon a magisztrátus tagja (*jurat*), majd városi előljáró (*prévôt*) volt Bordeaux-ban. Az apa, Pierre már polgármesterségig vitte. Nemesi életmódot folytatott, amihez a kardforgatás is hozzátartozott. Részt vett I. Ferenc olaszországi hadjárataiban, és sok más francia nemeshez hasonlóan őrá is mély benyomást gyakorolt az észak-itáliai városállamok polgárosult nemességének gazdagsága, műveltsége, választékos ízlése, kifinomult modora és szabados életmódja. Pierre Eyquem nemzedékével – és I. Ferenc „kultúrpolitikájának” hathatós támogatásával – vette kezdetét az a folyamat, amely a vidéki várakban és kastélyokban élő, csak a helyi dialektust ismerő, bárdolatlan és műveletlen, „kardos-köpenyes” francia nemességet nagyjából egy évszázad alatt választékos franciaságú, latinul is tudó, művészet- és irodalomkedvelő udvari nemességgé alakította át. Házassági okmányában *Petrus Eyquem Burdigalensis*-ként, azaz Pierre Eyquem bordeaux-i polgárként szerepel; a hivatalos iratokat rendszerint Pierre Eyquem de Montaigne-ként, egyszer-kétszer Pierre de Montaigne-ként írja alá.¹⁸

Fia számára mi sem egyszerűbb, mint tovább sodortatni magát ezzel az áramlattal. Megtenni a következő kis lépéseket: még magasabb szinten részt venni a közügyekben, s emellett, minthogy a vagyont nem szükséges tovább gyarapítani, a szellemi gyarapodás útjára térni át, és továbbvinni a 'Montaigne' nevet. Látszólag ez történik. Huszonegy éves korától a périgueux-i helyhatóság, illetve a bordeaux-i parlament (bíróság) tanácsosa. Egymás után kétszer választják Bordeaux polgármesterévé (1581–1585), két király kamarása (IX. Károlyé 1571-től; Navarrai Henriké 1577-től), fontos közvetítő szerepet tölt be a hugenotta Navarrai Henrik és III. Henrik francia király között. De már 1549-ben, tizenhat éves korában a 'Michaelis Montanus' nevet írja két könyve címlapjára, majd hivatali működése során minden okiratot Michel de Montaigne-ként ír alá, jóllehet mások '*Eyquem tanácsos*' néven emlegetik,¹⁹ nem véletlenül, hiszen jog szerint csak apja halálával – 1568-ban – válik a birtok és a név örökösévé. Szinte nyomban ezután, 1570-ben eladja magisztrátusi tisztségét barátjának és kollégájának, Florimond de Raemond-nak, majd rövid párizsi tartózkodás után visszavonul a Montaigne-udvarházba. Ritka fordulat ebben a korban: a vidéki nemesi családok sarjai – legalábbis azok, akik rendelkeznek az ehhez szükséges képzettséggel – valósággal tülekednek a helyhatósági és törvényhatósági pozíciókért, a hivatali rangok súlyos összegekért cserélnek gazdát. Ezzel szemben Michel a szekuláris trenddel ellentétes irányban mozdul el. Az apa, a kor parancsának engedelmeskedve, „karddal kivívott” (és két nemzedék kitartó igyekezetével megalapozott) nemességét (*noblesse d'épée*) cserélte fel a hivatalviselő nemes (*noblesse de la robe*) pozíciójára – a fiú visszahátrál a független vidéki nemes helyzetébe,

egy olyan eredeti állapotba, amelyik az ő esetében sohasem létezett. A szakadás és a megfordítás együttes mozgása itt is egy üres helyre mutat. Ez a hely a Montaigne-udvarház, amelyről – éppen A HIÚSÁGRÓL szóló fejezetben! – ezt olvashatjuk: „*ez a szülőhelyem, és legtöbb ősiém is*” (3.9.230.), holott ennek az állításnak csak az első fele igaz: Pierre Eyquem volt a család első tagja, aki Montaigne-ben született. A nyilvánvalóan magánhasználatra szánt Beuther-féle családi kalendáriumban megismétli az ősökre vonatkozó állítást, azt írván, hogy apját „*Montaigne-ben temették el, ősei sírhelyén*”.²⁰ E valótlan állítások legkézenfekvőbb magyarázata az volna, hogy nemességét ősibbnek szeretné feltüntetni, mint amilyen – akár olyasféle okból, amit ma a parvenü lélektanának, a kisebbértékűségi komplexus kompenzálásának neveznénk, akár azért – legalaposabb és egyben egyik legérzékenyebb monográfusa, Hugo Friedrich magyarázata szerint²¹ –, mert könyvével a francia nemességet szeretné megnyerni a tolerancia eszméjének, ennek előfeltétele pedig az, hogy olvasói közülük valónak tekintsék. Mindkét értelmezést kétségessé teszi azonban egyfelől a családi kalendárium bejegyzése, másfelől az, hogy az ESSZÉK egy másik helyén – igaz, csak ezen az egyetlen helyen – nem habozik leírni: „*az enyéimet valaha Eyquem-nek hívták*” (2.16.369.). Mármost igen kockázatos dolog hiányos és többnyire másodkézből származó életrajzi adatok alapján, négy évszázad távolából lélektani indítékokra következtetni; ezúttal azonban szöveg van a kezünkben, a szöveg pedig, bármilyen legyen is, mindig az eleven személy egész testi-lelki mivoltának terméke. Ezért rendszerint több van benne, mint amennyit szerzője közölni vagy akár sejtetni szándékozott. Amikor A TÁRSALGÁS MŰVÉSZETÉRŐL szóló fejezetben ezt olvassuk: „*Éppen tegnap volt alkalmam látni egy értelmes és nemes személyt, aki igen élvezetesen és jogosan gúnyolódott valaki másnak az ostobaságán, amiért az leszármazásának és családfájának nagyobbrészt hamis részleteivel beszélt tele mindenkinek a fejét (azok kapnak leginkább az efféle ostoba tárgyon, akiknek kiválósága e téren a legkétesebb és legbizonytalanabb); holott ő maga, ha saját dolgát nézi, azt találta volna, hogy semmivel sem szertelenebbül és unalmasabban hirdeti és fitogtatja felesége nemzetségének kiváltságait*” (3.8.180.), akkor – a fenti előzmények után – elsőre egy magyar közmondás jut az eszünkbe: „bagoly mondja verébnek, hogy nagyfejű” – hiszen nem maga Montaigne volt az, aki „*leszármazásának és családfájának nagyobbrészt hamis részleteivel beszélt tele mindenkinek a fejét*”? Igen ám, de itt nem a szerző beszél. Aki itt gúnyolódik, az egy második személy, aki maga sem mentes a fogyatékoságtól, amit kigúnyol. Ezt pedig az öt idéző harmadik személytől, Montaigne-től tudjuk meg. A végtelenül bővíthető keretes szerkezet logikája folytán erről a harmadik személyről hasonlóképpen feltehető, hogy nem mentes a szóvá tett emberi gyengeségtől. Az, hogy a 'Montaigne' név viselője már nem emelkedő polgár, aki visszatekinthet az ősei által megtett útra, hanem olyan nemesi nemzetség „leszármazottja”, amelynek ő az első tagja, épp csak a szokásosnál erősebb fényt vet arra a körülményre, hogy valamennyien konstruáljuk a múltunkat, szedett-vedett genealógiákba, barkácsolt identitásokba kapaszkodunk – valamennyien parvenük, máshonnan jöttek, sehonnaiak vagyunk. A „bagoly mondja” logikája az ESSZÉK észjárásának minduntalan ismétlődő mintázata. Egy helyütt, a VERGILIUS SORAIRÓL című fejezet végén, a nők hátrányos megkülönböztetése ellen érvelve maga Montaigne is közmondás formájában összegzi: „*Sokkal könnyebb vádolni az egyik nemzet, mint mentegetni a másikat. Ahogy mondani szokták: »a piszkavas gúnyolja a serpenyőt«.*” (3.5.141.) Nincs mit egymás szemére vetnünk, hiszen mindannyian ugyanabban a „nyomorúságos emberi állapotban” osztozunk. Ez a kifejezés számos helyen előfordul az ESSZÉK-ben (sokatmondó, hogy közvetlenül a nem létező ősökre hivatkozó mondat után is), és Montaigne szkeptikus antropológiá-

jának kulcsfogalma. Témánk szempontjából különösen figyelemre méltó ez a hely: „Egy régi görög mondás szerint az embereket nem maguk a dolgok bántják, hanem a róluk alkotott fogalmaik. Nagy érdemeket szerezne nyomorúságos emberi állapotunk enyhítésével az, aki e kijelentés igazságát egészében és minden esetre bizonyítani tudná. Mert ha a bajok csak itéleteinkből származnak, akkor, úgy tűnik, hatalmunkban áll semmibe venni vagy jóra fordítani őket.” (1.14.70. – kiemelések tőlem.) A 'Montaigne' névbe beleíródott genealógiai szakadást is lehet tehát semmibe venni vagy jóra fordítani. Az ESSZÉK olvasója azt hihetné, hogy Michel félárva volt, és az egyetlen gyermek a családban. Anyját egyszer említi, testvérei közül öt öccsét nevezi meg egy-egy alkalommal, sohasem a keresztnévén, hanem mindig a birtoka nevéen, minden családi vonatkozás nélkül, pusztán egy-egy exemplum alanyaként, ahogy más nemesurakat is (1.26.227. és 1.20.115.; 2.5.47.; 2.27.451.; 2.37.530.; 1.31.265.), egy helyütt pedig, ahol éppen arról van szó, hogy a barátság magasabb rendű a családi köteléknél, egy módosított Horatius-idézetben rejti el a közlést, hogy atyai szeretettel viseltetett fivérei iránt.²² A már említett Beuther-féle kalendáriumban az Eyquem nevet két erőteljes vonással áthúzta valaki. Föltételezhető, hogy a kéz azé volt, aki a nevet nem kívánta viselni többé, mindazonáltal figyelemre méltó, hogy nem törölte, hanem áthúzta.

Az apai név (*patronyme*) és a birtoknév (*nom de terre*) használata Montaigne korában határozott aszimmetriát mutat. Előfordul, hogy az apai nevet mellőzik, és csak a birtoknevet használják; fordított eset sohasem fordul elő. A leszármazás törvényességét nem szükséges az apai névvel bizonyítani, ehhez elégséges a birtoknév garanciája. Egyúttal azonban szükséges is: az apai név önmagában képes genealógiára utal. Montaigne, miközben a családi kalendáriumban áthúzza, a nyilvánosság előtt pedig – *ugyancsak* nem nyom nélkül – eltünteti az apai nevét, az ESSZÉK-ben ugyanezt és ennek az ellenkezőjét egyszerre állítja: „*hitvány és igen rossz következményekkel járó szokás itt Franciaországban, hogy mindenkit a földje és birtoka nevéen szólítunk, és olyan világi hiúság, ami még jobban összekeveri és felismerhetetlenné teszi a nemzetségeket. Egy jó házból való másodszülött nem vetheti el becsülettel a birtokával együtt örökölt nevét, amelyen ismerték és tisztelték; tíz évvel a halála után a föld egy idegenhez jut, aki ugyanezt teszi: gondolhatjuk, hogyan fogunk kiugazodni közöttük. De nem kell messzire mennünk, itt a mi királyi házunk, ahol valahány örökrész, annyi ragadványnév; miközben a családfa eredete feledésbe merül.*” (1.46.350.; – kiemelések tőlem.) A birtoknév használata egyfelől kétségessé teszi a genealógiát („*összszkeveri és felismerhetetlenné teszi a nemzetségeket*”), másfelől viszont elhagyása is kétes genealógiát eredményez (egy másodszülött „*nem vetheti el becsülettel*”). A másodszülött („*cadet*”) említése különös inverziót rejti: a birtoknév, éppen a másodszülöttek esetében, nem utal közvetlenül az apára. Montaigne úgy nehezményezi a birtoknév használatának szokását, hogy a kételyt, mely a saját esetében – az elsőszülött esetében – felmerülhetne, nem igazolja és nem cáfolja: a háttérben hagyja.

Holott a 'Montaigne' név, akárcsak a latin nyelv, ambivalensen utal az apára.²³ Az apa itt is olyasmint ad át a fiának, amit *kétesen* birtokol. Elég meghökkentő ebben a tekintetben az alábbi hely: „*Íme, az orvosok, a filozófusok, a jogtudósok és a teológusok, amint azon vitatkoznak, zagyván, mint asszonyaink, mennyi időre hordják ki terhüket az asszonyok. A magam példája alapján azokat támogatom, akik a terhességet tizenegy hónapra tartják. A világ ebből a tapasztalatból épül fel: nincs az az együgyű nőszemély, akinek ne volna meg a véleménye ebben a perben, mégsem tudunk megállapodásra jutni.*” (2.12.279.)

A szövegkörnyezetet, a RAYMOND SEBOND MENTSÉGE című fejezetben, az emberi tudomány gyarlóságáról szóló tiráda alkotja, és látszólag itt is erről van szó. Csakhogy

Montaigne idejében már tudták, hogy a terhesség kilenc hónapig tart. A tizenegy hónapos terhesség szatirikus toposznak számított. Így használja Rabelais is, amikor – ugyancsak antik forrásokat citálva – azt bizonygatja, hogy Gargantua anyja tizenegy hónapig volt viselő. ²⁴ Montaigne tehát alig burkoltan azt hozza olvasója tudomására, hogy az apja nem lehetett az apja. Pierre Leschemelle, René Bernoullira hivatkozva, ²⁵ az apakomplexus által generált kora gyermekkori fantazma felbukkasánának tekinti ezt a kijelentést. ²⁶ Nem áll módunkban eldönteni, hogy fantazmáról van-e szó, mert nem tudjuk, hol tartózkodott Pierre Eyquem 1532 májusának vége felé; de témánk szempontjából nincs is rá szükségünk, hiszen a traumatizált tudat megnyilvánulása akkor is fantazmagorikus, ha reális alapja van, és akkor is realitás, ha fantazmán alapul. Ez a reális fantazma és fantazmagorikus realitás nem más, mint amit fentebb genealógiai szakadásnak neveztünk.

A felirat harmadik szava, 'Gallus', a Római Birodalom Gallia nevű provinciájára utal. A világ e részének lakóit a középkorban is ezzel a névvel illették, függetlenül attól, milyen nyelven beszéltek és melyik politikai hatalom alá tartoztak éppen. A gallok kelták voltak, de Julius Caesar hódítása után (i. e. 52.) néhány évszázad alatt romanizálódtak; miután a frankok meghódították Galliát (430–450), nyelvük, az ún. galloromán – különösen északon – germán elemekkel keveredett. Montaigne francia nyelvében a 'Gallus' a 'François' fogalmának felelt meg. Ez a szó is egy múltbeli politikai integráció emlékét (Nagy Károly Frank Birodalmáét) hordozza, genealógiai fikció formájában ('natio'), de hosszú ideig nem jelölt politikai identitást. A százéves háború befejeztével kezdődött meg, és Montaigne születésének idején fejeződött be a Kopasz Károly hajdani frank királyságát alkotó területek (újra?)egyesítése a francia korona uralma alatt. ²⁷ A háború első szakaszában a 'François' egyáltalán nem jelölt hovatarozást; Jeanne d'Arc fellépésével vált olyasféle címkévé, mely barát és ellenség hangsúlyos megkülönböztetésére szolgál – ilyeneket időlegesen minden konfliktus létrehoz. Jeanne d'Arc váratlan sikerei nyomán lett a genealógiai mítoszból politikai identitás: a dinasztikus konfliktus, mely kezdetben „bourignonok”, „armagnacok” és „angolok” között zajlott, a franciák és az angolok háborújává változott. A „Pucelle” máglyahalála a francia politikai öntudat megszületésének szimbolikus időpontja. Ez az identitás azonban még nem annyira szilárd, hogy ne találjon fogást rajta a reflexió és az ironia. Egy nagy költő, aki pontosan Jeanne d'Arc máglyahalálának évében (1431) született, meglehetősen kétértelmű módon mondja franciának magát: „*Je suis François, dont il me poise / Né de Paris emprès Pontoise*” („*Franci[a] vagyok, és nyuvadok belé / Párizs szült, arra Pontoise felé*”). ²⁸ Tekintve, hogy ez a költő nem más, mint Villon, a „François” puszta a keresztnéve is lehetne; azonban abba nyuvad belé, hogy „François” létére a francia törvényhatóság alá esik, ellentétben cinkostársával, aki szavojai lévén az ottani bíraktól enyhébb büntetésre számíthat.

A 'François' egyúttal egy nyelvet is jelöl, ám korántsem biztos, hogy aki a XVI. században 'François'-nak mondja magát, az ezt a nyelvet is beszéli. Szinte biztosan nem, ha „roturier” (közrendű). Szinte biztosan nem, ha „hobereau” (vidéki nemes) valahol Dél-Franciaországban. Németalföld és a Pireneusok között ebben az időben mindenkinek a gallorománból leszármazott két nagy dialektuscsoport, a langue d'oïl vagy a langue d'oc valamelyik helyi nyelvjárása (patois) az első nyelve. A műveletlenek és közrendűek csak ezt ismerik, a nemesek és a műveltebb rétegek ezenkívül a 'François'-nak nevezett közvetítő nyelvet beszélik még, az utóbbiak ezenfelül a latint is. Ezen a téren is nagy a különbség észak és dél között: délen a 'François' sokkal kevésbé elterjedt. A langue

d'ocnak a XI. századtól volt egy egységes, írott változata (*scripta*), a provanszál vagy okszitán nyelv. Amikor a XV. században ezek a területek a francia korona fennhatósága alá kerültek, az okszitán használatát háttérbe szorult, hiszen megszűnt az az integrációs keret, amelyben közvetítő nyelvként szolgált. A 'François' azonban még jó ideig nem vette át a szerepét. Következésképpen a helyi nyelvjárások erősödtek meg és léptek előtérbe.²⁹ Montaigne nem túloz, amikor ezt írja: „*otthon írok, egy vad országban... ahol rendszeren nem találkozom olyan emberrel, aki értené saját páternosztère latinját, és a franciát még kevésbé*”. (3.5.112.)

Amikor Pierre Eyquem úgy döntött, hogy fia első nyelve a latin legyen, az autodidaktákra jellemző naiv következetességgel a kor követelményeinek igyekezett megfelelni. A XV. század harmincas éveiben a 'François' presztízse a mélyponton volt. Barbár nyelvnek számított a latinhoz képest; franciául írni annyi volt, mint tudatlannal mutatkozni,³⁰ franciául beszélni annyi, mint önként deklasszálódni.³¹ A kor legfőbb tudományos tekintélye, Guillaume Budé szerint a 'François' nem nemesíthető meg olyan mértékben, hogy a latinhoz hasonlóan alkalmas legyen jó irodalom létrehozására.³² Az évtized végétől azonban a helyzet hirtelen megfordul. A fordulatot maga a király, I. Ferenc kezdeményezi. A Villers-Cotterêts-i ediktumban (1539) az egész királyság területén kötelezővé teszi a 'François' használatát a törvényhatósági iratokban (ami délen a végső csapást jelenti a provanszál nyelv számára); 1543-ban királyi nyomdát alapít francia nyelven írott művek kiadására; szorgalmazza és támogatja a latin, görög és olasz nyelvű művek átültetését francia nyelvre; megbízza Collint Baldessare Castiglione II. CORTEGGIANO című művének fordításával;³³ ugyancsak Collin elkezd franciára fordítani Cicerót.³⁴ A negyvenes-ötvenes évek a fordításiirodalom soha nem látott felvirágzását hozzák. A kor legjelentősebb fordítója, Jacques Amyot Heliodóroszt,³⁵ Plutarkhoszt³⁶ és Longoszt³⁷ szólaltatja meg francia nyelven. Mindezt elméleti munkák kísérik, amelyek azt állítják, hogy francia nyelven igenis lehetséges értékes irodalmat létrehozni. Ennek feltétele azonban a nyelv „csinosítása”, aminek leghathatósabb eszköze a klasszikusok fordítása.³⁸ A fordítás mérnöki nézőpontból mutatja a nyelvet: a nagy klasszikus példák fordítása közben derül ki, hol vannak a gyenge pontjai, hol kell megerősíteni. A mérnöki teendőket azonban nem a fordító látja el: ő barkácsol: foltozással, pótlással, farigcsálással tünteti el a hiányosságokat. Az a nemzedék, amelyik a XV. században a 'François'-t a nemzeti irodalom nyelvévé alakította át, mérnöki munkát végzett. Úgy alakította anyagát – az anyanyelvét –, hogy az eredményt minduntalan egy tervrajzzal – a latinnal vetette össze. Montaigne ezzel szemben úgy ismerkedett meg ezzel a 'François' nyelvvel, ahogy mások idegen nyelven tanulnak: szükségképpen egy másik nyelv közvetítésével. Viszonya ehhez a nyelvhez eleve olyan, mint a fordítóé: a nézőpont itt is reflektált és komparatív, a nyelven végzett munka ellenben mindig konkrét és alkalmi műveletek sorozata: barkácsolás. „*Nyelvünkben sok szöveget találok, de kissé kevés szabást; bármit megtehetnénk vadászatunk és háborúink szókincsével, bőkezű tárház ez, amelyből meríthetünk; a beszéd alakzatai is, akárcsak a növények, javulnak és erősödnek az átültetéstől. Elégge dúsnak tartom, de nem elégge hajlékonynak és erőteljesnek. Egy hatalmas elgondolás alatt rendszerint összeroskad. Ha megfeszítjük, gyakran érezzük, hogy enged, és hajlik alattunk, és ereje fogytán a latin igyekszik segítségére, másszor pedig a görög.*” (3.5.110–111.)

Az utolsó két mondat mérnöki metaforákkal írja le a 'François' negatívumait, ezeket azonban a barkácsolás (szabás, merítés, átültetés) lehetőségeinek pozitívumai előzik meg. Montaigne helyteleníti a nyelvújítást, a nyelv mérnöki jellegű szabályozását: „*Ahogy az öltözködésben kishitűség jele, ha sajtátszerű és szokatlan viselettel akarunk kitűnni, ugyanúgy a nyelvben gyermekded és tudákos becsvágyra vall az új fordulatok és kevésbé ismert szavak*

hajszolása. Bárcsak beérhetném a párizsi vásárcsarnokokban használatos szavakkal! [...] Ez nem azt jelenti, hogy a helyes beszéd nem szép és jó dolog, nem annyira jó azonban, mint velük; és bosszant, hogy ekörül forog az életünk. Először is a saját nyelvemet szeretném jól tudni, aztán a bosszédaimét, akikkel a leggyakrabban érintkezem.” (1.26.226., 227.)

Egy másik helyen egyenesen szembeállítja a mérnöki munkát és a barkácsolást, és az utóbbit tekinti követendőnek: „A nyelvnek az ad értéket, hogy nagy szellemek használják és alkalmazzák, nem annyira megújítják, mint inkább a legerőteljesebb és legkülönfélébb szolgálatokra igénybe véve kiteljesítik, fessítik és hajlítják. Nem szavakat adnak hozzá, hanem gazdagítják a meglévőket, súlyosbítják és elmélyítik jelentésüket és használatukat, szokatlan mozgásokra tanítják őket, mégpedig körültekintően és találékonyan.” (3.5.110.)

Alighanem tévesen vonta le mindebből Gustave Lanson azt a következtetést, hogy Montaigne a XVI. századi burjánzó nyelvújítással szemben a nyelvi káoszban rendet teremtő XVII. század előfutára volt.³⁹ A 'fessítés', 'hajlítás', a jelentés 'elmélyítése', a 'szokatlan mozgásokra' tanítás a nyelv metaforizálását, a szintaxis fellazítását jelenti, csupa olyasmit, ami a nyelvet az idióma, az idioszinkrázia és a poliszémia felé mozdítja el. A francia nyelv normatív szabályozásának folyamata ezzel szemben, amelyre Lanson utal, éppen az ellentétes irányt jelenti: a jelentések szabatos körülhatárolását, a szintaxis logikai struktúráinak megerősítését, a dialektusok és a rétegnyelvek befolyásának elnyomását. Ennek a folyamatnak a betetőzése egyfelől Voltaire értekező prózáján elegáns és tökéletesen áttetsző nyelve, másfelől Grégoire abbé írtóhadjárata a nyelvjárások ellen. Montaigne nyelve nem áttetsző – telt, érzeki faktúrát alkot. Szintaxisa nem logikai rendhez simul – valósággal tobzódik az eldöntetlenséget, többértésűséget, kimeríthetlenséget sugalló mellérendelésekben. Az ÍTÉLETÜNK BIZONYTALANSÁGÁRÓL szóló fejezetben mi sem szemlélteti jobban ezt a bizonytalanságot, mint az „Amikor V. Károly császár átkelt Provence-ba...” kezdetű mondat (1.47.359–360.), amelynek első feléből nyolc 'hogymód' gyal kezdődő, önmagában is bővített mellékmondat ágazik szét, a 'ha'-val kezdődő második rész pedig további hat, jelöletlenül egymás mellé rendelt bővített mondatra bomlik.

Hugo Friedrich szerint Montaigne „elsőként volt képes egy jelentős és eredeti gondolati teljesítményt kizárólag köznyelvi [Vulgarsprache] formába önteni”.⁴⁰ Az ESSZÉK úttörő jelentőségét tekintve alighanem igaza van, a mondat mégis pontosításra szorul. A 'François' Montaigne évszázadában nem volt köznyelv. A francia királyság közvetítő nyelve volt, amelyet, mint már említettem, szinte minden 'François' második nyelvként beszélt – már ha beszélt. Nem dialektális szubsztrátum volt a latinhoz képest,⁴¹ mint a másik két korai neolatin *scripta*, a vulgare illustre Itáliában vagy a provanszál délen, hanem egy többé-kevésbé birodalmi formáció – a francia korona – koinéja. Noha megpróbálták az Ile-de-France feltételezett dialektusára, az úgynevezett 'francien'-re visszavezetni,⁴² ez a genealógia számos ellentmondásba ütközött: Ile-de-France-ban minden jel szerint a környező dialektusokat (pikard, normand és orléans-i) beszélték, a 'francien' jelenlétét nem lehet meggyőzően bizonyítani,⁴³ miközben Chrétien de Troyes már a XII. században 'François' nyelvről beszélt.⁴⁴ Ma úgy tűnik, hogy a 'francien' mesterséges nyelv volt, amelyet a Frank Birodalom eredeti koinéja, a latin pótlékeként hoztak létre. Miközben ugyanis a birodalom igazgatásának nyelvét az írásbeliség rögzítette, és a latin *scripta*hoz kötötte, addig a nyugati területeken beszélt vulgáris latin gallorómán dialektusok sokaságává fejlődött szét. Az állami nyelv és a népnyelv távolodása keleten nem jelentett problémát, mert az ott beszélt germán dialektusoknak eleve sem volt közük az állam nyelvéhez. Délen sem, mert a déli gallorómán nyelvjárások nem távolodtak el annyira a latintól, hogy az a megértést lehetetlenné tette volna. Ezzel szemben északnyugaton,

a birodalom központjában, ahol az erős frank (germán) befolyás következtében a dialektusok kezdtek elszakadni az állam nyelvtől (már Nagy Károly kénytelen volt a birodalom perifériáiról toborozni kancelláriája klerikusait, mert azok latinját nem rontotta meg a köznyelv), a kommunikáció lehetőségét csak egy új állami nyelv megjelenése állíthatta helyre, amelyet a kancelláriák klerikusai barkácsoltak az északi galloromán dialektusok elemeiből. Ennek a protofranciának az első ismert dokumentuma, a STRASBOURGI ESKÜ, 842-ből származik. Az esküvel Nagy Károly unokái, II. Lajos és Kopasz Károly szentesítették a birodalom felosztását két királyságra. A felosztás elvéül a nyelvi különbség szolgált: a galloromán nyelvű területek kerültek Kopasz Károly, a germán nyelvűek II. Lajos fennhatósága alá. Az eskü szövegét ezért germán és protofrancia nyelven szerkesztették meg, és a leendő királyok a másik fél nyelvén mondták el. Tekintve, hogy leendő királyságaik nyelvi identitáson alapultak, a másik nyelvnek használata a másik legitimitásának elismerését jelentette.⁴⁵ A protofrancia ezáltal a világ első olyan nyelve, amelyben nyelvi és politikai identitás találkozik: az első nemzeti nyelv. Ám éppen korai születése miatt jó ideig a többi nemzeti nyelvtől eltérő pályán haladt. Amikor Dante és Petrarca a vulgare illustre felé fordul, az már – akárcsak a provanszál – széles körben használt interdialektális nyelv; eleve köznyelv, alig lehet és alig van mit alakítani rajta. Nem kell – és nem lehet – sokat fúrni-faragni akkor sem, amikor néhány évszázaddal később politikai identitás hordozójává válik. A Frank Birodalom keleti területein ezzel szemben már rögeszmeszerűen fixálódott genealógiai fikciókhoz kell lázas sietséggel, utólag hozzábarkácsolni korábban nem létezett interdialektális nyelveket, és hasonlóképpen rögeszmés erőszakossággal kell ezeket rákényszeríteni az egész politikai közösségre annak érdekében, hogy a genealógiai fikció nemzeti identitássá változzon. A 'François' mindezekkel szemben évszázadokig úgy maradhat közvetítő nyelv, hogy a nyelvi és a politikai identitás lazán érintkezik benne, messze attól, hogy rögeszmeszerűen egybeessen; amellett – és épp ezért – nem válik köznyelvvé, alig lépi túl az írószobák küszöbét, mintegy a születés állapotában marad.

I. Ferenc épp azért kénytelen lefékezni a francia nyelv háttérbe szorításának egyébként – a *Collège royal* megalapításával és Guillaume Budé kinevezésével – éppen általa elindított folyamatát, mert ez a nyelv hordozza azt a politikai identitást, amelyen a királyság alapul, viszont nem köznyelv: elég, ha kiszorul az írószobákból, és a királyság máris dialektális területek halmazává esik szét. És ugyanez az oka annak is, hogy néhány kultúrpolitikai intézkedéssel meg is tudják fordítani ezt a folyamatot.

Akkoriban, amikor Montaigne franciául kezd papírra vetni az ESSZÉK legkorábbi fejezeteit, már mi sem tűnik ennél kézenfekvőbbnek. A 'François', a Pléiade költőinek és kitűnő fordítók tucatjainak munkája nyomán, egyetlen emberöltő alatt elindult azon az úton, hogy a nemesi krónikák és emlékiratok középkori nyelvéből a múlt és a jelen nagy kultúráival hajlékonyan kommunikáló, sokregiszterű, modern világnyelvvé váljon. Az írásbeliség olyan, hagyományos kozmopolita területeiről is kezdi kiszorítani a latint, mint a politikai traktátus⁴⁶ és a tudományos értekezés.⁴⁷ Az írástudók tömeges nyelvváltása annak jele, hogy a nemzetek feletti (helyesebben nemzetek előtti) humanista identitást a nemzeti identitás váltja fel. Jean Dorat egyik versében egy görögből átvett szóval jellemzi Joachim du Bellay-t: le *patriote*.⁴⁸

Csakhogy Montaigne mintha nem osztogna ebben a francia nyelv iránti új keletű lelkesedésben. Saját nyelvválasztását is elég különös módon indokolja meg: „*Könyvemet kevés embernek, kevés éven át írtam. Ha anyaga tartósabb volna, ellenállóbb nyelvre kellett volna bíznom. Tekintettel a folytonos változásokra, amelyek a mienket mindmostanáig kísérték,*

ki remélheti, hogy ötven év múlva a jelen alakjában használják? Naponta folyik ki kezünk közül, és amióta élek, felerészben megváltozott. Azt mondjuk, hogy most tökéletes. Mindegyik század ugyanezt mondja a magáéról. Nem állíthatok mellé őrt, hogy itt tartsa, amíg ilyen illékony és formaváltó marad, mint amilyen most. A jó és hasznos írások dolga magukhoz kötni, hitele pedig államunk szerencsésétől függ.” (3.9.244–245.)

Két nyelvről van itt szó: könyve nyelvről és egy másikról, de nem nevezi meg egyiket sem; félig kimondott ellentétpárok jelölik ki a könyv és a nyelvek viszonyát is. A könyvet „*kevés éven át*” írta. Korabeli, az antikvitástól öröklött meggyőződés szerint a jelentős művek hosszú idő alatt jönnek létre. Rabelais például a GARGANTUA már idézett helyén azzal érvel a tizenegy hónapos terhesség mellett, hogy nagy művek és jelentős személyiségek létrehozásához több idő kell; Jupiternek is azért volt szükséges negyvennyolc óra hosszát hálnia Alkménével, mert kevesebb idő alatt nem hozhatta volna létre Herculest.⁴⁹ A könyv tehát nem jelentős. Anyaga nem tartós. (Van ebben azért némi kokettéria: a „*kevés éven át*” írt könyv terjedelme ekkor már három kötetre rúg.) A nyelv, amelyre bízta, nem ellenálló, ezzel ellentétben: változékony, mulékony, folyékony, tökéletlen, illékony, formaváltó, szerencsétől függő hitelű. Csakhogy az „*ellenálló*” a „*folyékonnyal*” és „*illékonnyal*” szembeállítva már nem annyira „*tartós*”, mint inkább rideg és merev, ráadásul ellentéte maga is illékony és folyékony: túlcsoportul az ellentét által kijelölt fogalomkörön; a stilisztikai terhelés megfordítja a kijelentés értelmét. Abban is van némi kokettéria, hogy e *nem tartós* anyagú könyv nyelvének változékonyságát *évszázados* távlatban mérlegeli; mindenesetre ez a passzus azt sugallja, hogy a francia nyelv fogyatékoságként felsorolt tulajdonságai éppen azok, amelyeket a szerző műve szempontjából kívánatosnak tart. Ugyanezek miatt a fogyatékoságok miatt minduntalan segítségre szorul: „*ereje fogytán a latin igyekszik segítségére, másszor pedig a görög*” (3.5.110–111.); „*a gascogne-i boldogul ott, ahová a francia nem jut el*”. (1.26.225.)

Az ESSZÉK, ha a görögöt nem számítjuk (Montaigne, saját bevallása szerint, soha nem tanult meg tisztességesen görögül),⁵⁰ három nyelv találkozásából születik. A szöveg több mint ötszáz latin nyelvű szövegbetétet tartalmaz, és bár a klasszikusoktól vett idézetek halmozása megfelel a kor divatjának, az a mód, ahogyan Montaigne idéz, minden kortársától különbözik. Sok esetben nem a szöveg igazodik az idézethez, hanem az idézet a szöveghez: Montaigne nem riad vissza attól, hogy módosítsa a klasszikusok szövegeit. Néha csak azért, hogy nyelvtanilag hozzáidomítsa őket a szöveggörnyezethez, nemegyszer azonban az értelmüket is megváltoztatja ugyanebből a célból. Számos helyen megteszi, hogy két vagy akár három költő verssorait fűzi egymáshoz anélkül, hogy ezt jelezné: ily módon, akárcsak a középkori *centon* esetében, maga válik az idézet szerzőjévé. Mindezeknek az eljárásoknak a közös vonása, hogy nem a kommentár illeszkedik az idézethez, hanem az idézet a kommentárhoz, és ez minduntalan *megfordításokat* ír bele a szövegbe. A folytatólagosan beillesztett, bedolgozott idézetek nyelvi és grafikai különbözőése viszont ehhez képest folytonosan *szakadásokat* hoz létre.⁵¹ Ugyanakkor nemcsak a szöveg dolgozza meg az idézetet, hanem az idézet nyelve, a latin is munkálkodik a francián. Kétnyelvű beszélő esetében, ha a nyelvváltás nem teljesen tudatos (ezt nevezik összetett kétnyelvűségnek), ellenőrizetlenül szivárognak át lexikai és grammatikai elemek a háttérnyelvből az aktív nyelvbe. Montaigne kétnyelvűsége így működik: 'François' nyelve a latin nyomása alatt *hajlik* és *feszül*.⁵² Másfelől nézve az ESSZÉK egy tökéletlen (francia) nyelven létrehozott mű és egy tökéletes (latin) nyelven létre nem hozott mű együttese.⁵³ Montaigne nem latinul idéz, hanem – részben – latinul ír (ezért nevezük fentebb az idézeteit szövegbetéteknek). Figyelemre méltó, hogy ezzel jelen-

tós kockázatot vállal egy olyan korban, amikor a latintudás éppen hanyatlásnak indult. A harmadik könyv 5. fejezetében olvasható ez a sikamlós szekvencia (az egyszerűség kedvéért a Catullus-, ill. Vergilius-idézetet Devecseri Gábor, ill. Lakatos István magyar fordításában adom meg, kiemelve): „Az még nem minden, ha az akarat egyenes. A gyengeség és a tehetetlenség törvényesen vet véget a házasságnak:

s jobbízű valamit kellett föllelni akárhogy,
mely a leánykának végre megoldja övét,

miért né? és mértékéhez illő, szabadosabb és tevékenyebb szerelmi egyetértést, hogy
gyönyörűséges dolgát tegye bátran.”⁵⁴

Az ESSZÉK 1588-as kiadásában, majd az első posztumusz kiadásban (1595), sőt az annak nyomán készült további kiadásokban és fordításokban (például Florio)⁵⁵ a második francia nyelvű szakaszban a kérdőjel helyett vessző van, és a kérdőjel a szakasz végére kerül. Ezáltal nem csak az azt követő Vergilius-idézet, de az egész szekvencia értelmét veszti. Valószínű, hogy aki ennél a két kiadásnál az *ultima manus* szerepét betöltötte, nem volt annyira otthonos a latinban, hogy az idézeteket a főszöveggel együtt olvassa. Ez a valaki a posztumusz kiadás esetében Montaigne nevelt lánya, Marie le Jar de Gournay volt. Róla tudjuk, hogy járatos volt a latinban, de nem volt otthonos benne. Justus Lipsiusszal levelezve a „*belga Thálész*” latinul írt leveleire franciául válaszolt.⁵⁶ Annál nagyobb érdeme, hogy elsőként ő vette észre Montaigne idézési módszerének sajátosságát.⁵⁷ Ugyanő az 1617-es kiadás számára, a kiadó nyomatékos kérésére, már kénytelen volt franciára fordítani a latin idézeteket.⁵⁸

Az ESSZÉK harmadik nyelvére a felirat negyedik szava, a '*Vasco*' mutat. A középkorban Franciaország délnyugati részének kevert etnikumú lakosságát értették rajta; egyaránt használták a mai 'baszk' és 'gascon' jelentésben;⁵⁹ a kettő egyébként nem vált el élesen egymástól, mert a baszk etnikum településterülete a középkorban még messze északra felnyúlt, és Aquitánia összes langue d'oc nyelvjárását a baszk nyelv kisebb-nagyobb befolyása jellemezte. Montaigne nyilvánvalóan 'gascon' jelentésben használja, nyíltan vagy burkoltan az ESSZÉK számos helyén nevezi magát 'gascon'-nak, mellesleg sohasem önironia nélkül (például 2.8.71.; 2.32.484.; 3.2.28.; 3.13.371.), és arról panaszkodik, hogy franciaságát megrontja „*vidéke barbársága*”, azaz a périgord-i nyelvjárás (2.17.384.).

Gascon mivoltának gyakori, önironikus említése arról árulkodik, hogy szeretetteljes viszony fűzi ehhez az identitásához, egyszersmind jelzi a távolítás, távolságtartás szándékát is. Valahogy úgy viszonyul hozzá, ahogy Mikszáth a palócsághoz. Az Eyquemek eredetét sokan sokféleképpen próbálták flamand, angol, portugál stb. ősoktól levezetni, ám a jelek szerint sokkal régebben honosak Bordelais és Médoc területén, mint ameddig ezek a levezetések visszamennek.⁶⁰ A 'gascon' tehát az apa nyelve, egyszersmind a gyermekkori környezeté. Az ESSZÉK tanúsága szerint Michelt „*körülbelül hatéves korában*” (1.26.269.) apja Bordeaux-ba, a guyenne-i kollégiumba küldte tanulni, és abban az időpontban csak latinul tudott. Sokan lehetetlennek tartják, hogy az első hat évben ne ragadt volna rá valamennyi a vidék nyelvjárásából, Trinquet érvelése azonban meggyőzően hangzik: ha az ESSZÉK-ben ez olvasható: „*már hatéves elmúltam, amikor még nem értettem többet a franciából vagy a périgord-iból, mint az arabusból*” (1.26.228.), akkor ezt bizvást elhihetjük, nem azért, mert a szerző egyebütt is rendre szavahihetőnek bizonyul – hiszen éppen a kora gyermekkori emlékek a legvédtelenebbek az utólagos visszavetítéssel és a másoktól hallottak beépülésével szemben –, hanem azért, mert az ESSZÉK megjelenésekor még számosan éltek, akik Montaigne gyermekkori tanúi voltak; vagy ők maguk, vagy mások, akik tőlük hallották, szemére vethették volna a tények megmásítását, és lehetetlen, hogy ennek írásos nyoma fönn ne maradt volna,

ha másutt nem, hát magánjellegű följegyzéseikben vagy levelezésükben.⁶¹ De még a kollégiumi évek is a latin nyelv jegyében teltek, mert nemcsak hogy minden tárgyat latinul oktattak, de ez volt egyúttal az egyetlen nyelv, amelyen többségükben más nemzetiségű tanáraival és diáktársaival érintkezhetett.⁶² Más kérdés, hogy a fogékony kisfiú – hiszen még az volt – a tanítás szüneteit bizonyára Périgord-ban töltötte, és hamar ráragadt a gascon helyi változata, a périgordin. Minden valószínűség szerint ez volt a második nyelve. És éppenséggel ezen a nyelven is írhatott volna: miközben északon a 'François' reneszánsza zajlott, délen a langue d'oc egyes dialektusai, a provanszál gyámsága alól szabadulva, éppen ekkoriban kezdtek irodalmi nyelvvé válni. A gascon kiváltképpen. Az idő tájt, amikor Montaigne az ESSZÉK megírásába fogott, már verseskötetek és poémák jelentek meg ezen a nyelven.⁶³ Amikor könyvében egy helyütt a gascon egyik nyelvjárását összeveti a francia nyelvvel, akkor *az előbbi* jellemzi ugyanazokkal a jelzőkkel, mint amelyeket másutt saját stílusának – és e tekintetben példaképe, Plutarkhosz stílusának – érzékeltetésére használ: „*Jóval fölöttünk, a hegyek felé egy olyan gascogne-it beszélnek, amelyet különösen szépnek találok, mert száraz, tömör, kifejező, és valóban férfiasabb és katonásabb mindnél, amit itt hallok; éppen olyan erőteljes, hatásos és pontos, mint amennyire a francia kecses, érzékeny és gazdag*”;⁶⁴ „*nyelvem is minden vonatkozásban: túl tömör, rendszertelen, szaggatott [...] beszédem természetöll fogva száraz, kerek és nyers, és már-már megvető annak, aki egyébként nem ismer*”;⁶⁵ „*Plutarkhosz stílusa, amennyivel megvetőbb és elengedettebb, szerintem annál férfiasabb és meggyőzőbb*”. (3.12.315.)

A gascon nyelv jelenléte az ESSZÉK-ben ma már kevésbé nyilvánvaló, mint a latiné, habár a szerző maga hívja fel rá olvasói figyelmét: „*Szívesen kijavítanám valamely véletlen hibámat, amilyen bőven akad, minthogy figyelmetlenül haladok tovább, de azokat a tökéletlenségeket, amelyek rendszeresek és állandóak bennem, csalás volna eltüntetni. Mondhatnak nekem, vagy mondhatnám magamnak: »Képeid túl otrombák. Ez itt egy durva gascogne-i szó.«*” (3.5.112.)

Ehhez képest nem sok gascon szót találunk a szövegben. Egy helyütt jelölt idézetben bukkan fel egy gascon népdal szövege. (1.25.181.) Egy másik helyen jelöletlenül használ gascon kifejezést, ám egy rejtett utalással erre jó előre felhívja az olvasó figyelmét: „*Megeshet valakivel, hogy egy jó fordulat, egy jó válasz vagy mondás csúszik ki a száján, anélkül, hogy erejével tisztában volna. Alkalmassint saját példám igazolhatja, hogy nem mindent tartunk kézben abból, amit kölcsönveszünk. Nem kell mindig engedni ezeknek, mégoly igazak vagy szépek legyenek is. Vagy tudatosan szálljunk szembe velük, vagy vonuljunk vissza, mintha nem értenénk, és tapogassuk körbe őket minden oldalról az eredeti helyükön. Megeshet, hogy magunkat döfjük le, és a csapást erején felüli hatáshoz segítjük. Én a csata hevében és szorultságomban némelykor olyan revirádokhoz [revirades] folyamodtam, amelyek szándékomon és reményemen felül beváltak.*” (3.8.188.) Az általam kiemelt mondat kétértelmű: egyfelől az ösztönös, intuitív gesztusok előnyeiről és hátrányairól szóló fejtegetésbe illeszkedik, másfelől megelőlegezi a három mondattal utóbb olvasható 'saját példát' egy ilyen kölcsönvételtre. (A kiemelt szó a gascon nyelvből származik, és ellenvágást jelent.) Ezáltal azonban a mondat önmaga cáfolatává válik: a szerző ezt a kölcsönvételt nagyon is kézben tartja.

Megint másutt egy szójáték kedvéért hivatkozik a gascon kiejtésre: „*Aut bibat, aut abeat*» [»Vagy iszik, vagy elmegy innen«] (*ami helyénvalóbban hangzik egy gascogne-i szájából, aki előszeretettel cseréli fel a V-t és a B-t, mint Ciceróéből*).⁶⁶ Ez a hely különösen figyelemre méltó, mert emblematicusan mutat rá a már említett jellegzetességre: hogy az ESSZÉK szövege mögött *három nyelv munkálkodik*.

Montaigne gasconizmusait számos kommentár szóvá teszi, de nem találkoztam olyanal, amelyik ezt a kérdést tüzetesebb vizsgálat alá vette volna. Mindenki Montaigne kortársa és barátja, Étienne Pasquier Claude Pellejay-hez írott levelére hivatkozik.⁶⁷ A levélből azonban kiderül, hogy a Pasquier által szóvá tett gasconizmusok nagyon is sajátos természetűek. Ő olyan *beszédfordulatokat* (maniers de parler) sorol, amelyek franciák számára nem, csakis gascogne-iak számára ismerősek; és valóban, példái egyetlen olyan szót sem tartalmaznak, amely ne lett volna jelen a 'François' nyelvben; amit nehezményez, az az, hogy Montaigne olyan értelemben vagy olyan szintaktikai szerkezetben használja ezeket, amely a francia nyelvben nem ismeretes. Montaigne 'gasconizmusai' annak a háttér munkának a látható helyei, amelyet a gascon nyelv végez a 'François' *hajlításának* és *feszítésének* (szintaxisa fellazításának és poliszémiájának) érdekében. Egyébként éppen jellegükből fakad, hogy a későbbi kommentátorok számára felismerhetetlenné válnak: a nem kortársak számára lehetetlen megkülönböztetni őket azoktól a szintaktikai és szemantikai variánsoktól, amelyekbe a szöveg régisége íródik bele.

*

Michel de Montaigne-t születésének és neveltetésének kívülről adódó körülményei neve és nyelve tekintetében egyaránt választás elé állították. Ezt a helyzetet lehetett „semmi-be venni”, tehát a kor divatja és kényszerei kínálta lehetőségekkel élni vagy „jóra fordítani”, vagyis tudatos választás tárgyává tenni. Michel a 'Montaigne' nevet választva elszakítja magát az Eyquemek nemzedékeitől; ám mihelyt jogosult lesz e név használatára, és nyomtalanul beleolvadhatna kora hivatalviselő nemességébe, egyik legelső lépésével az ellentétes irányba mozdul el. Ez a lépése, akárcsak furcsa ragaszkodása „ősi nemességéhez”, ellenfeleit és kritikussait epés megjegyzésekre készíti,⁶⁸ kommentátorait pedig zavarba hozza, és körülményes magyarázatokra sarkallja. Mindezek azonban olyan értelmezések, amelyek a genealógiai szakadás és megfordítás mozgásait nem a reneszánsz alkonyi fényében értelmezik, hanem olyan megvilágításban, amelybe már eleve beleíródtak ennek az alkonnak a tanulságai és következményei. Érdemes szemügyre vennünk, mit mondanak róla a kortársak. A legtanulságosabb Jean-Pierre Camus véleménye: „*jóllehet igen művelt, mindazonáltal csak gyönyörűségből foglalatoskodik irodalommal, hivatása nem az lévén, hogy doktorként, hanem hogy lovagként tevékenykedjen, ami igen kellemtelen dolog lenne az én esetemben, akinek szilárdan és lábamat jól megvetve ki kell tartanom tanaim mellett, mert erre köntösöm kötelez: ő csak az elmélkedés kedvéért elmélkedik, nem lévén más célja vele, mint hogy e foglalatossággal töltsen szabad idejét [...]. Az a szabadság is, hogy ilyen fantazmákban beszél, illik egy olyan nemesúrhoz, mint Montaigne ura: azonban szóba sem jöhet egy püspök személye esetében.*”⁶⁹

Amikor Montaigne 1570-ben lemond hivataláról, azt a 'köntöst' (robe) veszi le, amelyikről Camus beszél, és arról mond le, hogy a továbbiakban 'doktorként' tevékenykedjen; azáltal, hogy áthúzza az Eyquem nevet, 'lovag' lesz belőle, 'egy olyan nemesúr, mint Montaigne ura'. A visszalépés a „*noblesse de la robe*” állapotából a „*noblesse d'épée*” állapotába (ami az ő esetében persze fantazmagorikus realitás, ám egyúttal reális fantazma) lehetővé teszi Montaigne számára, hogy csak az elmélkedés kedvéért elmélkedhessen, hogy fantazmákban beszélhessen.

Amikor pedig az ESSZÉK nyelvél a franciát választja, akkor három nyelv közül választja azt, amelyik a legnagyobb szabadságot biztosítja számára. Egyrészt mert ez a legkevésbé rögzült és kialakult, másrészt mert az ő esetében még ezenfelül is *feszíthető* és *hajlítható*: (a latinon és a gasconon keresztül) ehhez a nyelvhez vezet a leghosszabb út.

Jegyzetek

1. A kegyhely Szűz Mária szülőháza, amelyet a legenda szerint a XIII. században angyalok repítettek Lorettóba.
2. A táblán négy ezüsből készült képmás látható: magáé Szűz Máriáé, továbbá – térdeplő helyzetben – Montaigne-é, a feleségéé, Françoise de La Chassaigne-é és egyetlen lányuké, Leonoré.
3. JOURNAL DE VOYAGE. In: OEUVRES COMPLÈTES. Gallimard [Bibliothèque de la Pléiade], 1962. 1248.
4. Lásd ESSZÉK. Pécs, Jelenkor, 2001–2003. 1. 26.227. sk. Továbbá: „A latin szinte az anyanyelvem, jobban értem, mint a franciát.” (3.2.30.) „Ami a latint illeti, amelyet anyanyelvként kaptam...” (2. 17.384.)
5. Théophile Malvezin könyve nyomán (MICHEL DE MONTAIGNE, SON ORIGINE, SA FAMILLE. [Bordeaux, 1857.] Genf, Slatkine Reprint, 1970) elterjedt az a feltetelezés, hogy a Lopezek megkeresztelkedett zsidók ('marránusok') voltak, és három emberöltővel korábban menekültek Franciaországba az inkvizíció elől. Trinquet meggyőzően bizonyítja, hogy ez a feltevés legalábbis nem eléggé megalapozott. (Roger Trinquet: LA JEUNESSE DE MONTAIGNE. Párizs, Nizet, 1972. 119–151.)
6. „Atyám és anyám anyyra megtanultak latinul, hogy megértették tanítomat, és eléggé elsajátították ahhoz ezt a nyelvet, hogy szükség esetén éljenek is vele, akárcsak azok a házbeliek, akiknek a legtöbb teendőjük volt személynél körül.” (1.26.118.)
7. „Jőmagam már hatéves elmúltam, amikor még nem értettem többet a franciából vagy a périgordiból, mint az arabusból.” (1.26.228.)
8. Montaigne a 'jargonner' igét használja (1.26.227.).
9. Például: „O mihi si liceat tantos decerpere fructus, / Si liceat, Montane, tibi! Experiamur uterque: / Quod ni habitis potiemur, at immoriamur habendis!” („Ó bárcsak lehetne e szép gyümölcsöket leszakítanom. Bár lehetne neked is, Montaigne! Kíséréljük meg ketten: Ha nem sikerül birtokolnunk őket, haljunk meg birtoklásukra vágyva!” (La Boétie: AD MICHAËLEM MONTANUM. In: OEUVRES COMPLÈTES. Szerk. P. Bonnefon. Paris/Bordeaux, 1892. 235., 320–323.) Még ha itt az erény gyümölcseiről van is szó.
10. Vö. Jean Starobinski: MONTAIGNE EN MOUVEMENT. Paris, Gallimard [1982], 1993. 231. k.
11. Vö. Starobinski, 389.; Floyd Gray: MONTAIGNE BILINGUE: LE LATIN DES ESSAIS. Paris, Champion, 1991. 77.
12. Jean Bouchet: ANNALES D'AQUITAINE. Fol. 13 recto et verso. Id. Antoine Compagnon: NOUS MICHEL DE MONTAIGNE. Paris, Seuil, 1980. 67.
13. 'Re-nom', vö. Starobinski: i. m.
14. „Mindennél inkább a Szent Mihály rendet reméltem a szerencsémről fiatal koromban; mert akkoriban ez volt a francia nemesség megbecsülésének legmagasabb és igen ritka jele. Különös módon meg is kaptam. Ahelyett, hogy ágaskodnom és kapaszkodnom kellett volna érte, sokkal kegyesebben bánt velem, maga szállt alá és alacsonyodott le a vállamig és még lejjebb.” (ESSZÉK, 2.12.304. – kiemelés tőlem.) Mint látható, a név itt szó szerint visszatér, méghozzá a magasból. A bekezdés egyébként ezzel a felszólítással kezdődik: „Beszéljünk rólam.”
15. Ez az úgynevezett „anoblissement par prescription” (elővételezett nemesség). A kérdést részletesen tárgyalja Roger Trinquet, 57. kk.
16. Uo. 99.
17. Uo. 42. kk.
18. Uo. 78., 99. j.
19. Uo. 41. k.
20. Éphémérides, folio 177 recto, június 18. Lásd OEUVRES COMPLÈTES, 1406.
21. Hugo Friedrich: MONTAIGNE. 2. kiadás. Bern, Francke, 1967. 16. k.
22. „Et ipse / Notus in fratres animi paterni”, ESSZÉK, 1.28.242. Lásd Floyd Gray, 51.
23. Montaigne ambivalens apaképéről részletebben lásd Pierre Leschemelle: MONTAIGNE OU LE MAL À L'ÂME. Párizs, Imago, 1991.
24. Trinquet szerint akkoriban hihetőnek tartották a tizenegy hónapos terhességet. Bizonyítékul ő is Gargamelle terhességére hivatkozik. (GARGANTUA, 3. 32–33., lásd Trinquet, 165.) Csak hogy nem veszi figyelembe a folytatást: „Moyennant lesquelles lois, les femmes veuves peuvent franchement jouer du serrecroupière à tous envis et totues restes, deux mois après le trépas de leur mari.” (3.33.) „E törvények alapján a megözvegyült asszonyok kedvükre és mindennel számolva átengedhették magukat ágyékuk élvezeteinek, két hónappal férjük halála után is.”
25. René Bernoulli: ETUDE MEDICO-PSYCHOLOGIQUE SUR MONTAIGNE. Bulletin de la Société des Amis de Montaigne, 5. 29. k. 1979.
26. Leschemelle, 38.
27. Gascogne, Aquitánia és Bordeaux 1453-ban, Provence 1481-ben került a francia korona fennhatósága alá, míg Bretagne csak 1532-ben.

28. François Villon NÉGY SORA, MIKÖZBEN FELAKASZTÁSÁT VÁRJA.
29. Lásd André Berty: LES LITTÉRATURES DU DOMAINE D'OC. In: *Histoire des littératures 3*. [ENCYCLOPÉDIE DE LA PLÉIADE 7.] Gallimard, 1958. 1460–1514.
30. Ferdinand Brunot: HISTOIRE DE LA LANGUE FRANÇAISE. Párizs, Colin, 1907. 2. kt. 3.
31. Uo. 2. kt. 14.
32. Lásd Trinquet, 225. k.
33. LE COURTISAN, 1528; lásd Daniel Ménager: INTRODUCTION À LA VIE LITTÉRAIRE DU XVIE SIÈCLE. Paris, Dunod, 1997. 12.
34. DE AMICITIA, 1537; DE SENECTUTE, 1538.
35. THÉAGÈNE ET CHARICLÉE, 1547.
36. VIE DES HOMMES ILLUSTRÉS, 1559; OEUVRÉS MORALES, 1572. Amyot Plutarkhosza Hugo Friedrich szerint talán az egész francia irodalom legjelentősebb fordítói teljesítménye (Friedrich, 72.).
37. DAPHNIS ET CHLOÉ, 1559.
38. Joachim du Bellay: DEFFENCE ET ILLUSTRATION DE LA LANGUE FRANÇOISE, 1549; Pierre de Ronsard: L'ART POÉTIQUE, 1565; Henri Estienne: PRECELLENCE DU LANGAGE FRANÇOIS, 1579.
39. Gustave Lanson: LES ESSAIS DE MONTAIGNE. Párizs, Librairie Mellottée [1930], 1958. 311. k.
40. Friedrich, 28.
41. A francia nyelv dialektális eredetének leg-tömörebb megfogalmazása a francia nyelvészet klasszikusától, Ferdinand Brunot-tól származik: „*le français est du latin parlé*”. (Brunot, 1. kt. 16.)
42. Brunot, 1. kt. 325.
43. Bernard Cerquiglini: LA NAISSANCE DU FRANÇAIS. Paris, PUF, 1991. 116. kk.
44. LANCELOT, LE CHEVALIER DE LA CHARENTE: „*Mainte bele dame cortoise, / Bien parlant an lengue françoise.*”
45. A protofrancia kialakulását Bernard Cerquiglini nyomán ismertetem.
46. Jean Bodin: DE LA RÉPUBLIQUE, 1576.
47. Ambroise Paré: OEUVRÉS, 1575. Pierre Belon: *Histoire naturelle des étranges poissons marins*, 1551; *Histoire de la nature des oiseaux*, 1555; *Les Remontrances sur le défaut du labour et culture des plantes*, 1558.
48. Lásd Pierre Moreau: MONTAIGNE, L'HOMME ET L'OEUVRE. Párizs, Boivin, 1939. 19.
49. GARGANTUA, 3. 32.
50. „*A görögöt, amelyről szinte semmi ismeretem nincs, atyám szándéka szerint mesterséges módon, ám új módszerrel, játszadozás és gyakorlás révén kellett volna elsajátítanom.*” (1.26.229.), „*...mert mondjanak bármit: semmit sem értek görögül.*” (2.4.44.)
51. Vö. Gray, 39–42. Gray idézet és szöveg viszonyának tizenhét változatát különbözteti meg az ESSZÉK-ben.
52. Gray, 18. k.
53. Gray, 27.
54. LES ESSAIS PAR MESSIRE MICHEL, SEIGNEUR DE MONTAIGNE. Párizs, Abel Langelier, 1588. 389.; LES ESSAIS PAR MESSIRE MICHEL, SEIGNEUR DE MONTAIGNE. Párizs, Abel Langelier, 1595. 3. kt. 69. k. ESSZÉK, 3.5.126. k.
55. ESSAYS, 3 kt. [1603.] London, Saintsbury, 1893.
56. Lásd Millet.
57. „*Ki fogom igazítani az esszé latinját; ha némelykor eltérő mutatkozik az eredeti és az ő szövege között, az idő, a személyek vagy más lényegtelen körülmények tekintetében, az nem figyelemtelenségnek tulajdonítandó, hanem a szerző szándékának és eljárásának, aki hajlékonyan idomítván tette azt a magáévá: aminthogy egyes passzusokat, kitérő idomítással, eredeti szándékuktól egészen eltérő és némelykor ellentétes értelemben tett a magáévá.*” Az 1595-ös kiadás ELŐSZAVA, 48.
58. „*L'imprimeur m'a pressé de traduire les passages Latins des Essais*”, lásd Gray, 77.
59. LE GRAND ROBERT DE LA LANGUE FRANÇAISE, 2. k. 1992. 1. kt. BASQUE címszó; 4. kt. GASCON címszó. Az ibériai nyelvjáráskor 'v' → 'b' hangváltásának a galliai nyelvjáráskorban a 'v' → 'g' hangváltás felel meg.
60. Trinquet, 42.
61. Lásd Trinquet.
62. Lásd Gray, 14.
63. Pey de Garros: PSAUMES DE DAVID VIRATZ EN RHYTHME GASCON, 1565; POESIAS GASCONAS, 1567; Salluste du Bartas: POÈME POUR L'ACCUEIL DE LA REINE DE NAVARRE FAISANT SON ENTRÉE À NÉRAC, 1579; ez utóbbi három nyelven (franciául, spanyolul és gasconul) ünnepli Navarrai Margit megérkezését Néracba (nem a HEPTAMERON szerzőjéről, I. Ferenc hűgáról, hanem 'Margot királynőről', III. Henrik hűgáról, Navarrai Henrik feleségéről van szó).
64. 2.17.384. A baszk által leginkább befolyásolt béarne-i nyelvjárásról van szó.
65. 1.40.322. A 'megvető' (*desdaigneux*) alatt itt 'tisztelen' értendő; Montaigne „latin füle” feltehetően érzekelte a szó etimológiai összefüggését a 'decent' (tiszteltető) jelzővel.
66. 2.12.199.; a verssor jelentése gasconi kiejtéssel: „*Vagy él, vagy elmegy innen.*”

67. Étienne Pasquier: LETTRES. Párizs, L. Sonnius et Jean Petit-Pas, 1619; közli Millet, 144–149.

68. Például Pierre Nicole: „*hiúsága, ahogy mindenütt egy nemesúr és egy lovag kedélyét színleli, meg távolságát a köntöstől és a törvényszéktől*”. LOGIQUE DE PORT ROYAL, 1662. III. 20. 1; idézi Moreau, 52.

69. LES DIVERSITEZ. Párizs, Cl. Chappelet, 1613. XXIX. könyv, CVII. levél: JUGEMENT DES ESSAIS

DE MICHEL SEIGNEUR DE MONTAIGNE, kiemelések tőlem; közli Millet, 164. k. Camus magyarázatát még hitelesebbé teszi, hogy később elhatárolja magát Montaigne-től, ifjúkori tévelygésnek minősíti rajongását az ESSZÉK-ért, amelyeket most már *'utál'*, saját stílusa fogyatékoságait is annak tulajdonítja, hogy Montaigne *'megfertőzte'* ezekkel, de az indítékairól adott magyarázatot nem bírálja felül.

Kun Árpád

AUTÓÚT A HOLDVILÁGBAN

Minden egész eltörött, tény.
De mért mutatja a holdfény

álmos visszapillantómban,
hogyan egyben, nem szilánkokban

ragyognak fjordok és hegyek?
Mint az eltört életet

összeragasztottam volna,
a Hold úgy süt rá a hóra.

Pedig csak pótoltam három
gyerekekkel a csonkaságom.

Keresztem lefogyott mára,
lett belőle varázspálca,

konyhán táncol mint fakanál,
és a családnak kiabál,

hogyan történőben a csoda:
terítve már a vacsora.

Mártírból így lesz az ember
aprólékos ezermeister,